

KİTAP DEĞERLENDİRMESİ / BOOK REVIEW

**Selma Çakmak. *Fıkıh Usulünde Lafızların Kesinliği*
Problemi: Fahreddin er-Râzî'den Sadrüşşeria'ya.
İstanbul: Timaş Akademi, 2022, 318 sayfa.**

Abdurrahim KOZALI*

Müslümanlar için inanç, ahlak ve hukukla ilgili normların temel kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'in hitap mı, kitap mı, yoksa metin mi olduğu tartışmaları bir yana, vahyin dilsel ifade şeklinde vücut bulduğu bir gerçektir. Bu olgu genel olarak dille, özel olarak Arap diliyle ilgili özelliklerin ve sorunların vahiy kaynaklı dilsel ifadeler için de geçerli olmasını gerekli kılmaktadır ki, bu sorunlardan birisi 'dilde kesinlik' problemidir. Dilde kesinlik sorunu genel manada insanlar arası iletişim açısından önemi haizken, vahiy ürünü ifadeler söz konusu olduğunda Şâri'nin muradını anlayabilmek ve O'nun muradına uygun hükümler elde edebilmek açısından ayrıca ehemmiyet arz etmektedir. Nitekim usul âlimleri şer'î hüküm çıkarabilmek için, nasları, 'anlama delâlet eden lafızlar' olarak değerlendirmişler ve eserlerinde elfâz bahislerine hatırı sayılır bir yer ayırmışlardır.

Daha önce Mehdi Cengiz tarafından kaleme alınan ve genel olarak dilde kesinlik sorununa dilbilim açısından yaklaşan *Dilde Kesinlik Sorunu: Anlatabilmenin İmkâm*¹ adlı çalışmadan sonra Selma Çakmak, aynı sorunu, "Sadrüşşeria'nın Fıkıh Usulü Düşüncesinde Lafızların Kesinliği Problemi" başlıklı doktora tezi çerçevesinde ve Sadrüşşeria özelinde incelemiş olup, çalışma *Fıkıh Usulünde Lafızların Kesinliği Problemi: Fahreddin er-Râzî'den Sadrüşşeria'ya* ismiyle neşredilmiştir. Çalışmanın temel araştırma sorusu, "İslam düşünce tarihinde ortaya çıkan, dilin kesinliği tartışmasının Sadrüşşeria'nın fıkıh usulü düşüncesinde nasıl bir problem olarak ele alındığı, yorumlandığı ve sonrasında nasıl bir seyir takip ettiği" (s. 12) şeklinde ifade edilmiştir.

İlk baskısı Ekim 2022'de yapılmış olan kitap 318 sayfadan oluşmaktadır. Genel olarak tiz bir baskının ürünü olan eserde 225-289 sayfaları arasında meydana gelen hacimli yer değişikliği eserin baskısı açısından talihsizlik olmuştur. Çalışma bir giriş ve şu üç bölümden oluşmaktadır: Giriş (s. 18-37), Birinci Bölüm: Lafızların Kesinliği Tartışmasının Analizi (s. 39-106), İkinci Bölüm: Sadrüşşeria ve Lafızların Kesinliği Problemi (s. 107-165), Üçüncü Bölüm: Elfâz Meseleleri Kapsamında Sadrüşşeria'nın Dilin Kesinliği Anlayışı (s. 167-284).

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İslam Ekonomisi ve Finansı Enstitüsü, abdurrahim.kozali@marmara.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-9934-027X

1 İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.

Çalışmada dilde kesinlik sorunu Râzî (ö. 606/1210) ve Sadrüşşerîa (ö. 747/1346) ekseninde ele alınmakla birlikte, dilde kesinlik düşüncesinden kuşku duyan en sistematik yaklaşımın kendisine nispet edildiği Fahreddin Râzî'nin yaklaşımının Sadrüşşerîa tarafından yapılan eleştirisinden önce, isabetli olarak Râzî'ye Karâfî (ö. 684/1285), İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve İbn Kayyim (ö. 751/1350) tarafından yapılan eleştirilere de yer verilmiş, bu eleştirilerin Sadrüşşerîa'nın eleştirileriyle ayrıldığı noktalara işaret edilmiştir.

Çalışmanın Giriş bölümünde temel araştırma soruları, eserde izlenen yöntemler ve konuyla ilgili aktüel literatür hakkında bilgi verilmiştir. Belirtmek gerekir ki, müellif çalışması için gerekli olan Türkçe, Arapça ve İngilizce kaynakları incelemiş ve bu kaynaklardan gerektiği gibi istifade etmiştir. Konu gereği daha çok temel klasik kaynaklardan yararlanılmış ve görülebildiği kadarıyla bu kaynaklara da vukufiyetle nüfuz edilebilmiş, ilgili tanımlar ve bilgiler titizlikle Türkçeye aktarılabilmektedir.

Varlık mertebelerinden birisi olduğu ifade edilen dilin, aynı zamanda vahyin tezahür biçimi olması, Müslüman âlimlerin ilk dönemlerden itibaren dikkatlerini, aynı zamanda dil ilimlerine teksif etmeleri sonucunu doğurmuştur. Nitekim İmam Şâfiî (ö. 204/820) tarafından kalemeye alınan ve günümüze ulaşan ilk fıkıh usulü eseri olarak bilinen *er-Risâle*'de işlenen beyan teorisinin de dil eksenli olduğunu hatırlamakta yarar vardır. Esasen Şâfiî'yi böyle bir teori geliştirmeye iten belki de en temel neden, Çakmak'ın işaret ettiği üzere, her bir fırkanın kendi görüşüne uyan nasları alması, aksi görüşü destekleyebilecek nasları ise tevil etmesi olgusudur (s. 20). Hiç kuşkusuz bu olgu naslar bağlamında kaotik bir durumun ortaya çıkmasına neden olmuş, bu durumda dilin kullanımının ve buna bağlı olarak tevilin sınırlarının ne olduğu, özelden de dilde kesinlik sorunu ele alınması kaçınılmaz olan bir soru olarak gündeme gelmiştir.

Eserde, dile olan güvenin azalmasına neden olan bir olgu olarak, dil-mantık ilişkisi bağlamında mantığın evrensel karakterine mukabil dilin yerel kalmasına işaret edilmiş olmakla birlikte, mantığı kaçınılmaz ve evrensel bir epistemolojik zemin olarak benimsemenin dilde kesinlik yanlısı olma veya olmama gibi bir sonuca zorunlu olarak neden olmadığı, haklı olarak vurgulanmıştır (s. 29). Nitekim çalışmanın iki temel zıt kutbunu teşkil eden Râzî de, Sadrüşşerîa da epistemolojilerini mantık üzerine inşa etmişlerdir. Bu bağlamda söz konusu epistemolojik tavrın her iki âlim açısından da mukabilinin, kendisini, mantığı bütünüyle reddeden İbn Teymiyye'nin düşüncesinde gösterdiği ifade edilebilir. Bir diğer ifadeyle "dilde kesinlik problemi" bağlamında aynı safta görünen İbn Teymiyye ve Sadrüşşerîa arasında, dayandıkları epistemolojik zemin bakımından esaslı bir farklılık tespit edilebilmektedir.

Son tahlilde ilgili âlimlerin bilgi anlayışlarının bir uzantısı olan 'dilde kesinlik problemi'nin, onların onto-teolojilerinden bağımsız düşünülemediği açıktır. Bu yönüyle müellif, haklı olarak, Mu'tezile'yi de işin içine katarak ilgili tarafların, dil konusundaki tasavvurlarını da inceleme konusu yapmıştır. Müellifin değerlendirmelerinde bu bağlamdaki ayrımın özellikle, vahyin lafızla zorunlu ilişkisi (telâzüm) noktasında ortaya çıktığı dikkati çekmektedir. Daha açık bir anlatımla, Mu'tezilî düşünce açısından vahiy lafızla özdeş kabul edilirken, Ehl-i Sünnet

bakımından ise vahiy lafzı aşan bir olgudur. Bu konunun, tarafların *halku'l-Kur'ân* meselesindeki tutumlarıyla birlikte ele alınması isabetli olmakla birlikte, dilde kesinlik meselesiyle ilgili tavrı ve usullerinin temelleri Mu'tezilî âlimler tarafından atılmış olan Hanefîlerin bu noktadaki yaklaşımı, belki kaynakların yeterince yardımcı olamaması sebebiyle netleşmemiş görünmektedir. Bununla birlikte bilhassa değerler düzleminde *aslah* görüşünü savunmaları sebebiyle Mu'tezile'ye prensip olarak, değerler bakımından olduğu gibi, dil açısından da determinizm görüşünün nispet edilmesi bize en azından şimdilik daha yakın gelmekte olup, kelâmcı usulcülerin aksine Hanefî usulcülerin ilkesel olarak bu tavrı sürdürdükleri de söylenebilir.

Birinci Bölüm'den itibaren lafızların kesinliği sorununu daha yakından irdelemeye başlayan Çakmak, 'doğru anlamın' Mu'tezile tarafından, bu ekolün kelâma dair beş temel ilkesi çerçevesinde ortaya koydukları tevillerle gerçekleştiğini, buna mukabil özellikle Eş'arî düşüncede 'yorum yapmama (*vukûf*)' genel bir tavır olarak benimsenmekle birlikte, doğru anlam arayışının mantık zemininde ama karinelerle desteklenerek gerçekleştirilmeye çalışıldığını ifade etmiştir (s. 41). Esasen bu noktadaki temel ayrımın teolojik düzlemde ortaya çıktığı müellif tarafından da iddia edilmiştir. Şöyle ki, Cüveynî (ö. 478/1085) ve Gazzâlî'den (ö. 505/1111) başlayarak Râzî'de nihayetlenen gelenekte, *tahkîk* (kritik) tavrının da bir gereği olarak, öncelikle ontolojik düzeyde kesinlik arayışı inanç sahasının temellendirilmesinde naklî değil aklî delillerin kullanılmasını gerekli kılmıştır. Bu gelenek mensuplarına göre aksi bir tutum totolojiye yol açacaktır. 'Dilde kesinlik' konusu bağlamında görüşlerini Râzî kadar net ortaya koymamış olsalar da, esasen Bâkîllânî (ö. 403/1013) ile başlayıp Cüveynî ve Gazzâlî ile devam eden çizgide *vukûf* düşüncesinin benimsenmiş olması, temelde ontolojik düzlemde takınılan söz konusu tavrın bir uzantısı olarak değerlendirilebilir.

Daha açık bir anlatımla, yazarın da çalışmasının çeşitli yerlerinde ifade ettiği üzere (s. 12, 48), Fahreddin Râzî'nin dilde kesinlik meselesinde sahip olduğu kuşkucu tavrı, teolojisini, kendisinden öncekilere göre çok daha sağlam temeller üzerine inşa edebilme kaygısından kaynaklanmaktadır. Buna göre, bütün ilimler son tahlilde hakikat bilgisine dayandığı için, diğer dinî ilimlerin esaslarını sağlayan kelâm ilminin de epistemolojik anlamda kesin bir zemine dayanması gerekir. Bu nedenle esas alınması gereken yöntem burhan olmakla birlikte, mantık ilmine göre yakîn ifade ettiği belirtilen kimi öncüllere Fahreddin Râzî'nin sisteminde kuşkuyla yaklaşılabilir. Sözgelimi müşâhedât ve mütevâtîrâtın yakîn ifade edebilmesi için ayrıca aklın hükmüne ihtiyaç vardır (s. 50). Râzî'ye göre her şeye rağmen, sınırlı da olsa kesin bilgiye ulaşılabilir.

Fahreddin Râzî'nin düşünce sisteminde sadece fıkıh usulünde ve pratik sahada kullanılmak üzere bilgi kaynağı kabul edilen 'haber', metafizik alanda kesin bilgi veren bir kaynak değildir. Hakikat bilgisinin habere dayandırılması totolojiye yol açar. Çakmak'ın ifade ettiği üzere, esasen Râzî'nin metafizik bağlamında en temel kaygısı nebevî bilginin daha güçlü, hatta herkesçe kabul edilebilecek bir zemine dayandırılabilmesidir (s. 54, 105).

Konusu *kelâm-ı nefsi* olan kelâm ilminde aranan kesinlik düzeyinin, konusu *kelâm-ı lâfzî* olan fıkıh usulünde görece düşürülmesi, esasen fıkıh usulünün pratiğe, yani uzlaşım olana

dönük tarafında yatmaktadır. Bilindiği üzere uzlaşımsal olanın en temel niteliklerinden birisi ‘mümkün olmak’ olup, bu durum, müellifin de ifade ettiği üzere, yine uzlaşımsal bir olgu olan dil için de geçerlidir. Râzî'nin sisteminde dilin kesinliğine kuşkuyla yaklaşılmasının temelinde esasen bu olgu yatıyor görünmektedir (s. 60).

Pratik düzlemde meseleye bakıldığında dilin kesinliği Râzî'nin düşünce sisteminde, bir kısmı nakil diğer bir kısmı ise delâletle ilgili olan birtakım şartların gerçekleşmesine bağlıdır. Dilin nakliyle ilgili şartlar kapsamında sözcüklerin anlamları ile cümle bilgisine dair kurallar zikredilirken, delâletle ilgili şartlar bağlamında ise lafızlarda bulunabilecek iştirak, mecaz, nakil, hazif ve izmâr, takdim ve tehir, tahsis, nesih, sem'î ve akli muarızın bulunmaması tespit edilmiştir. Bu şartlar içerisinde, Çakmak'ın çalışmasından hareketle, Râzî eleştirmenlerinin söz konusu şartların nakli olanları içerisinde özellikle sözcük ve cümle bilgisinin âhâd haber şeklinde nakledildiği tespitini; delâletle ilgili şartlar arasında ise akli muarız bulunması durumunda aklın nakle tercih edileceği şeklindeki kanaatini hedef aldıkları ifade edilebilir. Râzî'nin bu bağlamdaki akıl yürütmesi şu şekildedir: “Bu şartların gerçekleşip gerçekleşmediği zannîdir. Zannî olana dayanan da zannîdir. O halde dil zannîdir.” (s. 62). Râzî'nin akıl yürütmesinin bir diğer formülasyonu şöyledir: Lafızda söz konusu durumlar tespit edilemese bile, yani, sözgelimi dilsel bir ifadede müştereklik belirlenemese bile gerçekten bunun mevcut olmadığına, yani örneğimizde müştereklik bulunmadığına hükmedilemez. Bu yaklaşımda Râzî'nin temel ilkesi, Çakmak'ın çalışmasında görünmemekle birlikte Cengiz'in müteaddit yerlerde zikrettiği “Adem-i vicdân adem-i vücûda delâlet etmez” şeklindedir.¹ Yani, yukarıda da ifade edildiği gibi, sözgelimi bir ifadede iştirakin tespit edilememesi (adem-i vicdân), iştirakin kesinlikle bulunmadığı (adem-i vücûd) anlamına gelmez. Sadrüşşerîa da dâhil olmak üzere hemen bütün Hanefî gelenek ise aynı olguya ‘Delilden neşet etmeyen ihtimale itibar olunmaz’ ilkesiyle mukabele edecektir. Çakmak'ın vurguladığı gibi, Râzî'nin lafızların kesinliği konusundaki kuşkucu yaklaşımının, tüm eleştirmenlerince hedef alınan ortak ve en hassas noktası, bu yaklaşımın naslar konusunda da kuşkucu bir duruşa sebep olmasıdır. Buna göre tevâtür yoluyla nakledilmesi sebebiyle sübutundan kuşku duyulamayacak olan bir nistan, Râzî'nin ortaya koyduğu ihtimaller nedeniyle şüphe duyulabilecektir.

Esasen Çakmak'ın da ifade ettiği üzere, Râzî'nin sisteminde dilin hiçbir şekilde kesinlik ifade etmediği söylenemez; dil karineler yardımıyla kesinlik ifade edebilir ki (s. 79), Cengiz'in çalışmasında da aynı sonuca ulaşıldığı dikkati çekmektedir.² Dahası Çakmak, Râzî'nin, mündemiç oldukları karineler sayesinde nasların da kesinlik bildirebileceği görüşünde olduğunu belirtmektedir (s. 105). Mamafih, dilin kesinliği bağlamındaki tartışmanın ekseni zaten dilin, daha açık bir ifadeyle sözcüklerin, kiplerin ve cümlelere dair kaidelerin, karinelerden bağımsız olarak (*an sich*) kesinlik ifade edip etmediği noktasında görünmektedir.

Çalışmada Râzî'nin lafızların kesinliğinden kuşku duymasının en önemli etkenlerinden birisi olarak, nasların farklı anlaşılmaya, dolayısıyla her bir fırka tarafından kendi görüşlerini

1 Örnek olarak bk. s. 166, 201.

2 Bk. s. 256.

destekleyecek şekilde kullanılmaya müsait olması gösterilmektedir. Hiç kuşkusuz burada sorun vahyin aslını teşkil eden *kelâm-ı nefsîde* değil, bunun tezahürü olan *kelâm-ı lafzî*dedir. *Kelâm-ı lafzî*nin söz konusu yapısı kaotik bir duruma yol açar ki, bu durumda *kelâm-ı nefsiyi* bu kaotik durumdan berî kılabilmek adına, sorun, *kelâm-ı lâfzî*nin tezahür formu olan lafızlarda bulunur ve sorunu bertaraf edebilmek adına lafızların kesinliğinden kuşku duyulur (s. 82, 83). Mamafih kesinliğinden kuşku duyulsun ya da duyulmasın her durumda nasların ancak bir sistem çerçevesinde anlaşılabilceği bir gerçektir. Sözelimi, teolojik bir sistem (mezhep) çerçevesinde şeriatla 'teklîf-i mâ lâ yutâk'ın bulunmadığı kabul edildiği takdirde, ilgili naslar bu çerçevede tevil edilmek durumundadır. Buna göre tevil, dilin kesinliğiyle ilgili tutumları ne olursa olsun, tüm âlimlerce kabul edilmesi kaçınılmaz olan bir yöntemdir.

Çakmak'ın çalışmasında Râzî'yi eleştiren âlimlerden görüşlerine özellikle yer verilen Karâfî, İbn Teymiyye ve İbn Kayyim'in tenkitlerinin temel noktasını dilin gerek iletişim gerekse vahyin anlaşılması bağlamında müşterek bir zemin teşkil etmesi, sözcük ve terkiplere dair bilginin naklinde zannîlik bulunmaması oluşturmaktadır. Farklı olarak özellikle İbn Teymiyye'nin, Râzî'nin dayandığı epistemolojik zemin olan mantığı da eleştirdiğine yuvarıda değinilmiştir.

Mantığın epistemolojik bir zemin olarak temel alınması bir yana, Râzî'ye dönük mezkur temel eleştiri noktaları, esasen Sadrüşşeriâ'nın Râzî eleştirisinin de merkezini teşkil etmektedir ki, çalışmanın ikinci bölümünde Çakmak, bu konuyu odağına almıştır. Buna göre Sadrüşşeriâ sadece dilde kesinlik problemi bağlamında değil, *Tavzîh*'in genelinde yapmaya çalıştığı üzere, Matürîdî kelâmını esas alarak ve Râzî sonrası iyice yaygın hale gelen *tahkîk* yöntemiyle, yani temelde mantık ilminin ölçütlerine riayet ederek Hanefî usulünün temel meselelerini yeniden ele almıştır. Onun bu meyanda ortaya koyduğu en önemli katkılardan birisi, esasen yine bir Râzî eleştirisi kabul edilebilecek olan 'mukaddimât-ı erba'a' teorisi.

Epistemolojik zemin itibariyle Râzî ile müşterek görünen Sadrüşşeriâ, kesinlik anlayışı bakımından Râzî'den ayrılmaktadır. Haddizatında Râzî'nin mantık ilminde burhan konusu çerçevesinde ele alınan kesinlik anlayışını bütünüyle benimsemediği, bu konuda da kısmen kuşkucu olduğu yukarıda belirtilmişti. Çakmak'ın tespitine göre, Sadrüşşeriâ'nın kesinlik anlayışı Râzî'den daha geniş bir kapsama sahiptir. Zarûriyyâtın yanı sıra nazariyyât ile de kesin bilgiye ulaşılabilir ve mantık ilminde zannîyyât kapsamında değerlendirilen makbûlât ve meşhûrât çerçevesindeki kimi önermeler kesin bilgi değeri taşıyabilir (s. 124). Bu yaklaşım burhanla sınırlı olmayan bir kesinlik anlayışına işaret etmektedir ki, esasen usul âlimlerinin kendilerini her bakımdan mantık verileri ile bağlı kılmayan bir yaklaşıma sahip oldukları, Sadrüşşeriâ öncesi bir kısım Hanefî usul âliminde de görülmektedir. Yine Sadrüşşeriâ'ya göre temsil ve istikrâ da kesin bilgi verebilir ancak bunun için şartların oluşmuş olması gerekir. Söz gelimi istikrânın kesinlik bildirmesi, ancak tikellerin mahdut olmasıyla (tam tümevarım) mümkündür ki, bu noktada Sadrüşşeriâ'nın istikra bağlamında gerek Şâtıbî (ö. 790/1388) gerekse İbn Teymiyye'den farklı ve kanaatimizce daha isabetli bir kesinlik anlayışı olduğu ifade edilebilir.

Çakmak, lafızların kesinliği bağlamında Sadrüşşerîa'nın düşünce sisteminde işlevsel olan iki tür kesinlik ayırımına da değinmiştir. Buna göre, “şer’î olmayan hükümlerde akıl ve duyularla elde edilen kesinlik” “yakîn” olarak isimlendirilir ve böyle bir kesinlik hiçbir ihtimale açık değildir. Buna mukabil, şer’î hükümler bağlamında söz konusu olan ve delile dayalı ihtimali barındırmayan kesinlik ise “kat’î” kavramıyla ifade edilmiştir (s. 129). Bu noktada Sadrüşşerîa'nın ve genel olarak Hanefiler’in yukarıda da ifade edilen ilkesi devreye girmektedir: ‘Delilden kaynaklanmayan ihtimal kat’îliği ortadan kaldırmaz’. Hiç kuşkusuz burada temel kaygı delilsiz olarak, lafızlar şeklinde tezahür eden nasların iptal edilmesi tehlikesidir. Zira Râzî'nin temsil ettiği yaklaşımın sadece kelâmî düzlemde değil, amelî düzlemde de lafzî delilleri devre dışı bırakma tehlikesi söz konusudur (s. 130).

‘Delilden kaynaklanmayan ihtimale itibar olunmaz’ ilkesinin mantıksal uzantısı olarak, çalışmada Sadrüşşerîa'nın lafızların kesinliği hakkındaki görüşü meâlen şu şekilde ifade edilmiştir: Dilde aslanan, ihtimalin bulunmamasıdır. Karineler, mananın kesinleştirilmesi için değil, ancak vaz’en mevcut olanın dışına çıkılacağı zaman devreye sokulur (s. 216). Diğer yandan dili kullananın vaz’ın dışına çıkması da yine dilde verili kurallar çerçevesinde olabilir. Dilde verili olan müşterek bir zeminin kabul edilmemesi gerek insanlar arası iletişim gerekse vahyin anlaşılması bakımından ciddi bir kaosa yol açacaktır. Dahası genel olarak Eşârî usul âlimlerinin benimsediği tevakkuf görüşü, Sadrüşşerîa’ya göre, eşyanın hakikatinden dahi kuşku duymaya götürebilecek bir potansiyele sahiptir (s. 217)

Özü itibariyle kelâm ilmine ait bir mesele olan ‘lafızların kesinliği’ sorunu, *mebâdiini* bu ilimden alması itibariyle fıkıh usulü ve dolayısıyla fıkıh ilmini de alakadar etmektedir. Çakmak, bu gerçeği ifade ettikten sonra, söz konusu meselenin usulün tikel meselelerine ne şekilde sirayet ettiğinin kaynaklarda tam olarak netleştirilemediğini belirtir ve çalışmasının izleyen kısımlarında, Hanefî usulündeki elfâz bahislerini bu mesele ile irtibatlandırmaya çalışır.

Özelde Sadrüşşerîa'nın, genelde ise Hanefî usulcülerinin lafızların kesinliği görüşünü benimsemeleri, *kelâm-ı lâfzîyi kelâm-ı nefsiye* mutabık görmeleriyle yakından ilintilidir (s. 157, 158). Bununla birlikte nasların sahih manalarının yine bir sistem (mezhep) çerçevesinde tespit edilebileceği, Hanefî-Matürîdî gelenek tarafından da kabul edilmiştir. Sadrüşşerîa ve Hanefî geleneğin lafız meselesine yaklaşımı bağlamında, söz konusu geleneğe mensup usulcülerin ifade ettikleri üzere, Çakmak, Kuran-ı Kerim’in nazm ve mana bütünlüğünü aktardıktan sonra bu geleneğin ünlü elfâz/nazm taksimini paylaşmış, konuları incelerken, Sadrüşşerîadaki sıralama farklılığıyla birlikte bu taksimi esas almıştır.

Bu sistemde özellikle vurgulanan husus vaz’ olgusu ve mezkur taksimin izleyen aşamalarında vaz’ ile irtibatın korunması kaygısıdır. Bu çerçevede Çakmak öncelikle müşterek lafız konusunu incelemiş, Râzî'nin sisteminde lafızların kesinliği bağlamında serdedilen kuşkunun nedenlerinden birisi olan iştirâkin, Sadrüşşerîa'nın sisteminde, lafızlarda aslanan iştirak bulunmaması olması kabulü ve yukarıda da zikredilen ‘delilden neşet etmeyen ihtimale itibar olunmaz’ ilkesiyle aşılmaya çalışıldığını ifade etmiştir. Benzer yaklaşım âm, hâs

ve mecaz gibi konularda da kendisini göstermektedir. Zira Sadrüşşerîâ'nın ve esasen Hanefî usulünün hâkim çizgisinin benimsediği anlayışa göre dil, varlığını da düşüncemizi de önceler ve bu nedenle vaz' olgusu her aşamada dikkate alınmalıdır (s. 222, 232).

Müteakiben âm lafız konusu işlenirken bu lafız türünün istiğrak niteliğine odaklanılmıştır. Pezdevî'de (ö. 482/1089) bir şart olarak görülmeyen istiğrâk niteliğinin Sadrüşşerîâ tarafından gerekli görülmesinin, onun sisteminde dilin kesinliği yönündeki tercihi perçinlediği ifade edilebilir. Çakmak daha sonra âm lafzın tahsisi, âm lafızla alakalı meseleler, hâs lafız, kullanımı bakımından nazmın türleri vd. elfaz konularını işlemektedir. Bu bağlamda çalışmaya yönelik bir eleştiri olarak şu husus zikredilebilir: Mezkur meselelerin çalışmada ele alınması, her ne kadar bu meseleler Sadrüşşerîâ'nın eseri izlenerek aktarılıyor olsa da, esasen Pezdevî çizgisindeki genel Hanefî usul birikiminin aktarımından ibaret olup, bunların daha muhtasar ve konunun gerektirdiği kadar işlenmesi daha yerinde olabilirdi. Bununla birlikte Çakmak'ın, ilgili malzemeyi tezini destekleyecek şekilde kullanabildiğini söylemek, şu ifadeleri de dikkate alınarak mümkün görünmektedir:

Buna göre Sadrüşşerîâ'nın ve Hanefî mezhebinin genelinin anlamının yollarını, söz-anlam iribatını en doğru, şüphe ve yanlış anlama ihtimallerinin asgariye indirildiği bir seviyede tutma düşüncesine sahip olduğu söylenebilir. Bu bağlamda bu çaba, dili ve lafzî delilleri anlamının doğru ve sahih sınırlarını belirleyerek lafızların kesinlik imkanını ortaya koymaktadır.

...

Ancak farklılıkların ve ihtilafların olması hiçbir ortak ve nesnel anlamının olmadığını göstermez. Bir ifade hem kesin bir anlamı hem de farklı yorumlara müsait anlamları da içerebilir. Fakat muhtemel anlamlar sınırsız değildir. Anlama ve yorumlamanın sınırı dil ve konuşanın tasarrufu tarafından belirlenmektedir. (s. 282)

Bilindiği üzere, Râzî tarafından yerleştirilen, Hanefî gelenekte ise Sadrüşşerîâ tarafından usule tatbik edilen *tahkik* yöntemi, *mesâil* açısından değil, yöntem ve kullanılan dil bakımından mezhep üstü ortak bir zemine gönderme yapmaktadır. Çalışmada lafızların kesinliği meselesi irdelenirken, nüfuz edilmesi pek de kolay sayılmayacak bu yöntemin benimsendiği metinlerin vukûfiyetle incelenmiş olduğunu belirtmek gerekir. Çalışmanın en temel kaynağı olan *et-Tavzih*'in yanı sıra, Teftâzânî (ö. 792/1390) tarafından kaleme alınan *et-Telvih* haşiyesi başta olmak üzere, gerektiğince diğer haşiyelerden de yararlanılmış olması, konuların çapraz okumaya tâbi tutulmasını sağlamıştır.

Okuyucu açısından kolaylaştırıcı olmak üzere bir lügatçe ve dizinle tamamlanan çalışmada açılan perspektifin, Çakmak'ın ifadesiyle "takati aşması" gerekçesiyle bu eserde yer verilememiş olan (s. 18) modern dil tartışmaları perspektifinden kaleme alınacak çalışmalarla geliştirilmesi, müellif gibi bizim de temennimizdir.